

ביקורת ספרים

מהדורה ביקורתית של היכלות זוטרת

מאת

פטר שפר

רתל אליאור, היכלות זוטרת, כ"י ניו יורק 8128 (828), מהדורה מדעית, ירושלים תשמ"ב (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, מוסף א).

לאחר 'ספר חנוך', שהוצא לאור במהדורה משובשת בידי ה' אודברג,¹ ולאחר 'ראויות יחזקאל', שפורסם בידי א' גרינוולד,² ספרה של אליאור הוא נסיון ראשון להוציא לאור מהדורה מדעית ביקורתית של חיבור מספרות ההיכלות, הנקרא היכלות זוטרת. ראוי ספר קטן זה לחשומת לבם של החוקרים לא רק משום חשיבות הטקסט שפורסם בו, אלא בעיקר בשל הבעיות המיוחדות הכרוכות בפרסום זה.

[א]

אליאור מודעת היטב לבעיית הטקסט המונח ביסוד היכלות זוטרת. היא מציינת במפורש — והדין עמה — כי 'אין לנו כל ידיעה ודאית על היקפו של החיבור, ראשיתו או סופו' (עמ' 1) וכי 'ספק אם יש בקטעים השונים המרכיבים את היכלות זוטרת משום טקסט בעל רציפות תחבירית או יחידה טקסטואלית בעלת סטרוקטורה עריכתית מגובשת' (עמ' 2). היא אף מרחיקה לכת ומניחה, כי 'אולי יתכן לומר שחיבור זה אינו אלא דוגמא לפיקציה טקסטואלית שאחדותה העריכתית כנראה אף פעם לא היתה בנמצא' (עמ' 3). עמדה זו, המקובלת עלי,³ סותרת מעיקרה הוצאה ביקורתית נפרדת של יחידה טקסטואלית כזו. החלטתה של אליאור להדיר למרות זאת חיבור זה העמידה אותה אפוא מול דילמה: להטיל ספק בעצמאותו של הטקסט ובהיותו מחד גיסא, ולחפש אחדות עריכתית כלשהי מאידך גיסא. בעיה זו יש לבתון מכמה בחינות:

א. באשר לחוכן ה'ספר' טוענת, כאמור, אליאור, כי אין לראות בחיבור זה 'טקסט רגיל בעל רציפות תחבירית' (עמ' 3). ואף-על-פי-כן היא שוקלת את האפשרות (הגם שאינה מרחיבה את הדיון עליה) לראות בסיפור

¹ *Enoch or the Hebrew Book of Enoch*, ed. and trans. ... with Introduction, Commentary and Critical Notes by Hugo Odéberg, Cambridge 1928 (New York 1973), pp. 193–197 (1930), *Orientalistische Literaturzeitung* 33 (1930), pp. 139–101. וראה גם את המבוא של י' גרינפילד בהוצאה החדשה של מהדורה זו.

² טמירין א, ירושלים תשל"ב, עמ' 139–101. וראה גם את מהדורתו של ג' שלום ל'הבדלה דר' עקיבא', תרביץ נ (תשמ"א), עמ' 281–243.

³ ראה מה שכתבתי כמעט באותן מלים: 'Aufbau und redaktionelle Identität der Hekhalot Zutarti', *JJS* 33 (1982), pp. 569–582 (וראה בייחוד, עמ' 582).

הידוע על 'ארבעה שנכנסו לפרדס' את גרעינו של ה'ספר'. חרץ מן הכעיה העקרונית, שעצם החיפוש אחר גרעיני טכסטים הוא תמיד משימה מוטלת בספק, קשה לקבל הנחה זו משום ש'גרעין' זה מצוי רק בשניים מתוך חמישה כתבי-היד של היכלות זוטרי, וכן משום שהוא מופיע גם במסגרת טכסט אחר, שנהוג לכנותו 'מרכבה רבה'.⁴ נסיון אחר לקבוע את 'חידושו וייחודו' של היכלות זוטרי 'בדיון המוקדש לדמות שמעל למרכבה' (עמ' 7), היינו בשיעור קומה ובידיעת שמות האל, גם הוא מוקשה. ליריעת השמות שואפים כמעט כל המקורות מספרות ההיכלות, וגם ההתעניינות בשיעור קומה אינה מאפיינת את היכלות זוטרי. קטעים רצופים שעניינם בשיעור קומה ובשמות האל נמצאים דווקא באותם חלקים שהמהדירה לא כללה בהיכלות זוטרי.⁵

ב. השקפתה המתוארת לעיל של המחברת מורה, כי אין להסיק מסקנות על קרמיותו של הטכסט. לכן היא תובעת — ובצדק — 'להמנע מספקולציות כלליות על זמנו'. אין להיכלות זוטרי 'זמן כתיבה אחד', ולכל היותר יתכן לרונן בחלקים של חיבור זה אך לא בטקסט כולו כבטקסט קדום (עמ' 3). אמנם, הוודאות שבה היא טוענת, כי 'אין ספק שההימנונות נמנים על החלקים הקדומים של היכלות זוטרי' (עמ' 8), תמוהה ומושתתת כנראה על ההנחה, שההימנונות קדומים בדרך כלל (ואם אכן נכונה הנחה זו היכלות זוטרי אינו שונה לבטח משום טכסט אחר של ספרות ההיכלות). מן הראוי היה לוותר גם על ההוכחה המקובלת בספרות המחקר מאז השתמש בה א' גרינוולד,⁶ כאילו מאשרים מחקריו של י' גרינפילד על לשונו של היכלות זוטרי את קביעתו של ג' שלום, שהיכלות זוטרי נמנה עם העתיקים שבטכסטים מספרות ההיכלות (עמ' 9). כל עוד נמנע גרינפילד מלפרסם את מחקרו, מן הראוי שלא להשתמש בשמו.

ג. גם תיאור גלגוליו של הטכסט וקשריו לחיבורים אחרים מספרות ההיכלות אינו נטול סתירות. מחד גיסא מזהירה אליאור מפני מסקנות גמורות, 'כל עוד אינו יכולים להצביע על יחס כרונולוגי ודאי בין כתיבה השונים של ספרות זו, אך מאידך גיסא היא בטוחה, שקטעים מהיכלות זוטרי מצויים היו לפני העורכים של היכלות רבתי וכתבים אחרים. באותו הקשר אין היא נמנעת גם מלדבר על 'היקפו של היכלות זוטרי המקורי' (עמ' 9). כאילו היתה משימה זו בת ביצוע וכאילו לא נפל מעולם ספק בזהותו הערכית של היכלות זוטרי.

ד. הדילמה שלפניה עומדת המהדירה מתבטאת בבהירות בתיאורה את שיטתה בהדרת הטכסט (עמ' 13 ואילך).⁸ בחירת החלקים שבכתבי-היד, שאותם היא מייחסת להיכלות זוטרי, אינה כוללת קטע המצוי בכ"י ניו יורק, דף 19א–23א. בהחלטתה זו היא הולכת בעקבות שלום,⁹ אף-על-פי שהיא מודה, כי 'אין זה מן

⁴ ראה: סינפסיס לספרות ההיכלות, טיבינגן 1981, סעיפים 344–345 (להלן: סינפסיס).
⁵ סינפסיס, סעיפים 671–672.

⁶ סינפסיס, סעיף 376 ואילך = אחרי שורה 289 במהדורת אליאור (הספירה אינה נכונה כאן, כי המהדירה הוסיפה שורה אחרי הדפסת העמוד), וגם סעיף 480 ואילך בקטע שנמצא רק בכ"י מינכן 22 ושאינו נחשב חלק של היכלות זוטרי.

⁷ I. Gruenwald, *Apocalyptic and Merkavah Mysticism*, Leiden-Köln 1980, p. 142.

⁸ חבל שהמהדירה לא השתמשה בכתב-היד של אוניברסיטת דרופסי 436. חבל גם שלא הצליחה במאמציה להשיג עותק של העבודה לשם קבלת התואר מוסמך של ק' וולדמן (*Hekalot Zutarti: A Critical Edition*). המהדורה דוגמה חשובה נוספת לנסיון ליצור מהדורה מדעית של היכלות זוטרי ודווקא על סמך כתב-יד דרופסי.
⁹ G. Scholem, *Jewish Gnosticism, Merkavah Mysticism, and Talmudic Tradition*, New York 1965², p. 6, n. 13.

הנמנע שאף הוא חלק מהיכלות זוטרת' (עמ' 14). באשר לראשיתו ולסיומו של היכלות זוטרת' היא חוזרת ואומרת — ובצדק — כי 'מן הנמנע לקבוע בבירור את ראשיתו של הטקסט, או את סיומו, על פי מסורת טקסטואלית וראית' (עמ' 14). אך כאשר היא באה לקבוע את התחלתה ואת סופה של מהדורתה, היא מגיעה למסקנות מוזרות. ראשית, מוטעה טענתה שהקטע הידוע כ'תפילת כתר נורא' אינו מצוי בכ"י ניו יורק: קטע זה אכן מובא שם בדף 15א, שורה 4 ואילך.¹⁰ ובאותו הקשר כמו בכל כתבי-היד האחרים, שיבוש נפל גם בשימוש שהיא עושה בקטע הנחשב כהתחלת היכלות זוטרת':¹¹ בחילופי הנוסחאות היא מציינת, כי לקחה קטע זה מכ"י אוכספורד (ולא מכ"י ניו יורק כמו בכל המהדורה). ורק בהערות למהדורה אנו מוצאים את הסיבה לכך: 'שורות אלה אינן נמצאות בכתב יד ניו יורק'. אלא שבין השורות נמצאת תוספת המסומנת ככוכב, המוכיחה את ההיפך: 'שורות אלה מופיעות בסיום היכלות רבתי בדף 15א של כ"י ניו יורק' (עמ' 59). תוספת זו נכונה, ואמנם כ"י ניו יורק רואה בלי כל ספק בקטע הנחשב כהתחלת היכלות זוטרת' את סיומו של היכלות רבתי דווקא, והדבר בא לידי ביטוי בהערותו של סופר כתבי-היד בסוף קטע זה: 'היכלות היכלות רבתי נשלם' (גם זה לא הובא במהדורתה של אליאור). אליאור אינה דנה כלל בעובדה חשובה זו, המצביעה בבחינות על אי-ודאות מוחלטת בדבר היקפו של החיבור וזאת דווקא בכתבי-היד שעליו מיוסדת המהדורה. באשר לסיום הטקסט במהדורתה, המחברת מודה, כי קבעה אותו כאורח שרירותי. על סמך ההנחה שהפירוש לשיר השירים הוא חלק מרכזי של הטקסט, היא מוצאת לנכון לחתום את מהדורתה אחרי פירושה ולהוסיף כנספח את הקטעים האחרים, הנחשבים אף הם חלק מהיכלות זוטרת'. חלוקה זו היא, כדבריה, שרירותית לחלוטין ואינה מבוססת על כתבי-היד. מן הראוי להצביע על כך, שגם בסוף הנספח אין שום כתב-יד הרומז על סיום טקסט כלשהו.¹² ובוודאי לא על סיום היכלות זוטרת'.

[ב]

המהדורה שלפנינו מבוססת על כתבי-יד ניו יורק, דף 16א–19א ודף 23א–24א (ובנספח, דף 24ב–25א).¹³ ואילו חילופי הנוסחאות נרשמו לפי כתבי-יד מינכן 22, מינכן 40, אוכספורד 1531, קטע אחד מהגניזה (T.S. K 21.95.B) ומהדורות של מוסיוב ב'מרכבה שלמה', ירושלים תרפ"א.¹⁴ הקטע מהגניזה, שהוא היחיד הידוע עד כה, פורסם גם בנפרד בצירוף צילום. לאחר חילופי הנוסחאות באים ביבליוגרפיה והערות לטקסט ולבסוף חילופי נוסח בין מהדורה זו לבין מהדורות ב'סינופסיס'. והנה כמה הערות למהדורתה:

- א. הקושי העיקרי בהדרתו של כל מקור ספרותי שמסורתו הטקסטואלית משובשת — והדבר נכון במיוחד מבחינת המקורות שמספרות ההיכלות — היא הקריאה במקרים של ספק: האם יש לרשום את המובן המשווער, היינו לפי מה שהקורא חושב או 'יודע' מתוך כתבי-יד אחרים, או למסור בקפדנות את צירופי האותיות כמות שהם, גם כאשר נראה, כאילו נפלו 'שגיאות' בכתוב. לדעתי, מוצדקת רק השיטה השנייה, אך נראה שעיקרון זה לא עמד תמיד לנגד עיניה של המהדורה. אפשר להביא לכך כמה דוגמאות:
- שורה 131: בפני: ללא ספק צריך לקרוא 'בכני', גם אם 'בפני' היה מתאים יותר. / שורה 200: יופיאל: אין

10 סינופסיס, סעיף 318 ואילך.

11 סינופסיס, סעיף 335.

12 פרט לכ"י מינכן 22, שבו מופיע 'חסל'.

13 מקביל לסינופסיס, סעיפים 335–375, 407–419, 426–419.

14 אולם לא הובאו חילופי נוסחאות ל'נספח', אף-על-פי שהטקסט נמצא בכל כתבי-היד.

ספק שצריך להיות 'יוכיאל'; בכתב-היד לא נמצא כלל פ"א הכתובה בצורה זו. / שורה 228: פום ימא: כך בוודאי צריך להיות (וראה גם בכתב-היד המקבילים), אך בכ"י ניו יורק כתובה מלה אחת, 'פוסמא', וכנראה לא הבין הסופר מה שכתב. / שורה 237: חוט מן העין שמו: זה אמנם שם יפה, אך נראה שיש לקרוא 'חוצו', כי זאת הצד"י האופיינית בכתב-יד זה; ובוודאי אין כאן עי"ן, שהרי אות זו אינה נכתבת לעולם בכתב-היד בצורה זו. / שורה 244: וחיות פניהם: במקום 'וחיות' צריך להיות 'דמות', ר'פניהם' היה יפה, אך כתוב 'פניהם'. / שורה 249: שום אליה: בכתב-היד לא נמצא מ"ם סופית הכתובה בצורה זו, וצריך להיות 'שוב'. / שורה 273: כוכבאל: ראשית, צריך להיות 'יאל' בסוף התיבה, כמו כן ברור שמצפים ל'כוכביאל', אבל בכתב-היד מופיע כנראה דווקא 'כוכביאל'. / שורה 306: לדורות: גם זאת דוגמא טובה לצורה, שבה החליטה המהדירה לפי המובן, כי אנו מצפים ל'לדורות' (כפי שנמצא גם בכל כתב-היד האחרים), אך הר"ש אינה נכתבת מעולם בצורה כזו, ובכתב-יד זה יש לקרוא ללא ספק 'לצורות'. / שורה 409: יהללו: אין כאן ו"ו ואין אות בכלל, אלא סימן חסר-מובן למילוי השורה. הפגם בכל המקרים האלה (ואפשר היה להוסיף עליהם עוד כהנה וכהנה) נעוץ בכך שהמהדירה לא התחשבה במידה מספקת בסגולות הכתיב של כתב-היד.

ב. המהדירה אינה מציינת את האותיות המחקוקות בכתב-היד. יש הרבה מקרים כאלה, ואסתפק כאן בשתי דוגמאות: מה שמופיע בשורה 79 כ'מ"ש' אינו אלא אותיות מחוקות, והמלה 'להלכה' בשורה 80 גם היא מחוקה. בשורה 41 שבנספח כל המשפט 'ואי' [וצריך להיות 'ואם'] בקש לנסותו נמחק.

ג. המהדירה אינה מציינת גם אם נוספו בכתב-היד אותיות או מלים בין השורות, גם כאן אסתפק רק בכמה מתוך הרבה דוגמאות: בשורה 47 הו"ו הראשונה ב'סלולות' נוספה מעל לשורה, והוא הדין בה"א בשורה 54 ב'להחטיא'; באותה שורה כל המלה 'בשלוש' היא תוספת. בשורה 94 המ"ם במלה 'מראשון', שאותה מוסיפה המהדירה על פי כ"י מינכן 22, נמצאת גם בכ"י ניו יורק מעל לשורה. במלה 'דגוסה' בשורה 147 נוספה וי"ד ולכן צריך לקרוא '(ד')גוסה' (וכך קראנו גם ב'סינופסיס' ולא 'רגילוס', כפי שהיא טוענת ברשימתה שבסוף הספר).

ד. המהדירה מתעלמת לחלוטין גם מסימני פיסוק בכתב-היד, וחחת זאת היא מוסיפה סימני פיסוק משלה. אולם בסוף הנספח (שורה 52) היא מוסיפה שתי מרכאות, שאינן אלא הנקודות הרגילות בכ"י ניו יורק המשמשות בתור סימני פיסוק.

ה. מזור מאוד השימוש בסוגריים מרובעים, הבאים להצביע על השלמות לכ"י ניו יורק מכתב-יד אחרים. כך, למשל, בשורה 47 היא מוסיפה את המלה 'שהיו', שאינה מופיעה לא בכ"י ניו יורק ולא בכתב-היד המקביל היחיד (מינכן 22), וזוהי השערה גרידא. בשורה 62 היא כותבת (כנראה על פי כ"י מינכן 40)¹⁵ 'רזין', בלי להביא את הגירסה של כ"י ניו יורק ('רזיו') לא בגוף הטקסט ולא בחילופי הנוסחאות. הוא הדין בהוספת 'אעשה' בשורה 16 שבנספח, וגם במקרה זה אין היא רושמת את הגירסה של כ"י ניו יורק, 'לא עשה(ה)'; ומכיוון שאין היא מביאה חילופי הנוסחאות לנספח, אין הקורא יכול לדעת מהיכן נלקח התיקון.

ו. גם את הלוכסנים הבאים לסמן את ראשית השורות בכ"י ניו יורק אין היא מציינת בקפדנות מספקת: ראה, למשל, בשורות 123, 160 ו-196 (כאן חסר הלוכסן). בשורה 435 הסימון '24' צריך לבוא בסוף השורה. לפעמים מופיעים בין המלים רווחים, שאינם נמצאים בכתב-היד; כיוון שרווח במהדורה ביקורתית בא לצייין

¹⁵ בחילופי הנוסחאות היא טוענת, שהגירסה 'רזין' נמצאת בכ"י מינכן 40 ומינכן 22. כך הדבר רק בכ"י מינכן 40, ואילו בכ"י מינכן 22 כתוב 'רזיובה' במלה אחת.

בדרך-כלל חור או רווח בכתב-היד, עלולים רווחים אלה להטעית את הקורא (ראה, למשל, בשורות 21, 29 שבנספח). לא הוקדשה גם תשומת לב אם המלה 'של' מחוברת בכתב-היד לתיבה הבאה אחריה אם לאו (ראה, למשל, שורה 28 ואילך שבנספח). ככלל מתקבל הרושם שטכסט המהדורה הוכן ללא הקפדה מספקת.

ז. גם במהדורה הנפרדת של הקטע מהגניזה חסרה במקצת הדיוקניות הרצויה. אך לא אביא לכך דוגמאות.¹⁶ למרות הערות אלה יש לראות בעבודה זו תרומה רבת ערך. היא מגישה טכסט שימושי של חלק חשוב מספרות ההיכלות. אך תרומתה העיקרית נעוצה אולי בליבתן של כמה מבעיות היסוד של ספרות זו. יש לקוות שהיא תעורר ויכוח חדש ופורה על הקשיים שבהוצאתם לאור של חיבורים מספרות ההיכלות.

¹⁶ ראה: P. Schäfer, *Geniza-Fragmente zur Hekhalot-Literatur*, Tübingen 1984, pp. 86–95.